

ESZMÉNY ÉS VALÓSÁG

Heller Ágnes a szükségletek elidegenedéséről

HÓDI SÁNDOR

„Abban a drámai korban, amelyben élünk, világunk alapvető összefüggéseit kell újraértelmezni, fölfedező tudományra van tehát szükség, nem pedig szintézis-kompiációkra” — vallja a filozófusok mai szerepéről Tőkei Ferenc a *Kritikának* adott nyilatkozatában (1982. 3. szám). E fölfedező munkával kapcsolatban az „eredeti forrásművek”, azaz Marx újraolvasását tartja vezérlő szempontnak.

Heller Ágnes pontosan ilyen szempontból olvassa újra és jeleníti meg számunkra Marxot az értékekről és a szükségletekről írott tanulmányai-ban. Újraértelmez és fölfedez, anélkül, hogy új érték- vagy szükségletelméletet hozna létre. Amilyen nyugtalanító kérdéseket provokál Heller gondolkodói alapállása filozófiai vonatkozásaiban, legalább olyan izgalmas és fontos mondanivalója van Marx olvasatának, újraértelmező és fölfedező munkájának a pszichológia számára.

Az alábbiakban, a kínálkozó sokrétű elemzés helyett, Heller tanulmányaira kizárólag — már amennyire az általa tárgyalt kérdések jellegéből fakadóan ez a kizárólagosság egyáltalán szóba jöhet — pszichológiai szempontból reflektálnánk. Azt tartva legfőképp szem előtt, hogy mi is az, amit Heller a drámai korhoz és világunk alapvető összefüggéséhez a szubjektum szempontjából közelítő pszichológus számára kérdőjelekkel lát el, illetve kényszerítően továbbgondolásra kínál.

Heller éppen azt bontja ki a pszichológia számára Marx munkáiból, ami a pszichológiában a legtisztázatlanabb, legzavarosabb: a magatartás és cselekvés rejtett rugóként használatos kategóriák eszmei-ideológiai vonatkozásait. Noha őt egyáltalán nem az a szándék vezérelte, hogy végre radikális kritikában részesítse az ember magatartásával, tevékenységével, társadalmi cselekvésével kapcsolatban használatos pszichológiai kategóriákat. Számára ez a kérdés a történelem és a társadalom szubjektumának lehetőségeivel kapcsolatban merül fel. Azt vizsgálva, hogy mi áll az ember magatartását, tevékenységét meghatározó szükségletek háttérében. Hogy milyen feltételekhez kötött a szükségletek megjelenése, differenciálódása, átalakulása. S hogy ez a folyamat, éppen a szükségletek gyakorlati kötöttségeiből fakadóan, egy értékválasztáson nyugvó jövőkép szempontjából ténylegesen milyen perspektívát kínál. Am ekközben, éppen gondos, körültekintő Marx-elemzéseinek köszönhetően, visszavonhatatlanul lehántja a szükségletek társadalom-filozófiai értelmezéseiről az ideológiai ráakódásokat, nagy szolgálatot téve ezzel a pszichológiának is.

A pszichológia ritkán beszél szükségletekről. Szükségletek helyett mo-

tívumokról esik szó mindig — a szükségleteknél tágabb jelentésben. A motívumok fogalma alatt úgy szólván minden megfér, az ösztönös impulzusok éppúgy, mint a biológiai szükségletek vagy a bonyolultabb érzelmek, vágyak, kívánságok. A legegyszerűbb ingerre adott válaszreakciótól az életcélok és életeszmények megválasztásáig minden motívumnak számít, ami az ember magatartására és cselekvésére *hatást* fejt ki. Ez a fogalmi és terminológiai zűrzavar nem utolsósorban éppen annak a következménye, hogy a pszichológia tartózkodik a szükséglet fogalmának használatától, pontosabban egy releváns szükségletelmélet kidolgozásától.

Persze megvan annak is a maga oka, amiért a pszichológia az emberi viselkedéssel, a cselekvés „rugóival” kapcsolatban ragaszkodik a „belső késztetések” gondolatához, a szükségletek motívumok formájában elképzelt „tisztá tárgyiatlanságának” absztrakciójához. A termelés és a fogyasztás közvetlen hatásától, illetve ehhez kapcsolódóan az individuumban a tárgyi tevékenységi formájától függetlenített „motor” elgondolása szorosan hozzátartozik az „emberi természet” fikciójához. Ahhoz az eszmei-ideológiai konstrukcióhoz, ami a „közös érdek”, valamint a „társadalmi szükséglet” fogalmával együtt elsőrendű szerepet játszik a privilegizált társadalmi osztályok másokra erőltetett érdekeinek, akaratának és szükségleteinek misztifikálásában.

Annak megértése, hogy a szükségletek kialakulása tárgyi tevékenységhez van kötve, hogy a szükségletek fejlődése a munkamegosztásnak és a társadalmi gyakorlatnak van alárendelve, a pszichológia művelése szempontjából kulcsfontosságú. E felismerés híján ugyanis a legjobb szakemberek is csapdába esnek. Miert leválasztva a szükségleteket a tárgyi tevékenységről a szükségletek megjelenésével, kialakulásával kapcsolatos, azok kielégítésére irányuló, valamint magukat a szükségleteket kifejező érzelmek, vágyak, törekvések csak titokzatos motívumokként lesznek magyarázhatóak, amelyek az ember „természetével” együtt járnak.

Heller fejtegetéseiben nem hagy kétséget afelől, hogy a szükségletek az ember tevékenyége révén realizálódhatnak; hogy tevékenység hívja létre őket, s maguk is valamilyen tevékenységre irányulnak. Következésképp nem lehet semmiféle szükségállapotot sem „tisztá”, „tárgyiatlan” formában vizsgálni. Ennek az alapvető fontosságú összefüggésnek a tárgyalása kapcsán Heller kitér arra is, hogy a szükségleteknek ezt a tárgyi kötöttségét érzékeltesse már az állatok megváltozott viselkedésén is. Rámutatva arra, hogy ha az állat tevékenységének irányt adó, ösztönzőként ható tárgyi környezet megváltozik, megváltozhat a szükségletek köre, tárgyi tartalma és kielégítési módja is. Még inkább vonatkozik mindez az emberre. Olyannyira, hogy az ember esetében a szükségletek már kizárólag a termeléshez és fogyasztáshoz vannak kötve. A termelés és fogyasztás feltételeként és függvényeként az ember megteremti szükségletei tárgyait. És szükségletei tárgya mellett a szükségletei kielégítésére szol-

gáló eszközöket is. Ennek folytán olyan szenvedélyek és képességek jelennek meg, illetve alakulnak ki benne, amelyek szükségletei tárgyainak elsajátításához nélkülözhetetlenek. Szükségletei tárgyai által vezetve így szükségképp alakul és formálódik mint szubjektum is. A létrejövő belső szellemi kvalitások s e kvalitásokat létrehozó, kimunkáló tevékenység maga is szükségletté válik. Olyan szükségletté, ami lehetővé teszi a mind bonyolultabb feltételekhez kötött szükségletek megjelenését és azok ki-elégítését.

Az emberré válás folyamata ebből a szempontból úgy is felfogható, mint a biológiai konstitúcióval adott szükségletek továbbfejlesztése, át-minősítése és mint a biológiai konstitúcióval nem adott szükségletek meg-teremtése. A biológiai konstitúcióval nem adott szükségletek megjelenésével jelennek meg a tulajdonképpeni emberi szükségletek, s ezeknek a szükségleteknek a megjelenésével kezdődik az emberré válás folyamata is.

Hogy maga ez a folyamat a történelem során mikor és milyen irányt vett, hogy napjainkra hová és mivé fejlődött, legkevésbé múltott az ember „természetén”. Azokat a konfliktusokat, amelyeket ma az emberi szükségletek felszínre vetnek, Heller a szükségletek elidegenedésének problémáiként értelmezi. E probléma lényege abban sűrítethető össze, hogy a kapitalizmus olyan új szükségleteket hozott létre és reprodukál ma is, amelyek a termelékenység serkentése és a létrehozott termékek értékesítése szempontjából leginkább „kifizetődőek”: megvásárolási, birtoklási láz, pénzszerzés, meggazdagodás stb. Ezek a szükségletek, mondja Heller, a „szükségleteiben gazdag ember” eszményéhez viszonyítva „idegen erő”, vagyis „manipulált szükségletek”.

Heller ezzel kapcsolatban a marxizmus keveset emlegetett értékválasztási mozzanatára, kellőképpen nem hangsúlyozott humanizmusára hívja fel a figyelmünket.

Az egyén a munkamegosztásban elfoglalt helyzeténél fogva a tárgyi tevékenységi köre és társadalmi helyzete által felkínált szükségletek rab-jává válik. Eközben, a tőle idegen lényegi erőket szolgáló munkája révén hatalmas tárgyi gazdagságot hoz létre. Hogy ennek a tárgyi gazdagságnak a munkások fejlődési szükségletét kellene szolgálnia, ez a gondolat, mondja Heller, egészében „ökonómián kívüli értékválasztáson” nyugszik. Vagyis a „szükségletekben gazdag ember” eszménye „filozófiai konstrukció”, nem empirikus tényeken alapul. Am éppen ez az értékválasztás jelzi félreérthetetlenül a marxizmus humanizmusát. Marx saját meggyőződésétől vezérelve nem tudta elfogadni azt, hogy az embertől „idegen, lényegi erő” — mai szóhasználattal élve: manipulált szükségletek — miatt az ember személyi fejlődéséhez döntő szükségletek elso-rodjanak vagy ki sem alakuljanak. Humanista alapállásából kifolyólag nem tartotta elfogadhatónak azt az állapotot, ami egyfelől megteremti a szükségletek gazdagságát és sokoldalúságát, másfelől, ennek következményeként az individuumokat elszegényíti. A koraibeli tőkés társadalmak-

ban a munkásokat illetően a szó szoros értelmében véve is, míg a burzsoázia vonatkozásban a szó filozófiai értelmében. Marx a magántulajdon és a munkamegosztás megszüntetésének értelmét abban látta, hogy ezáltal az osztálytársadalmi gazdagságból minden individuum egyaránt részesülhet: nemcsak anyagi, egzisztenciális értelemben, hanem az egyén hajlamainak, képességeinek megvalósíthatóságát tekintve is.

Ezeknek az új, nem anyagi jellegű, hanem az ember önmegvalósítását szolgáló majdani szükségleteknek a nevében Heller — következőlegesen Marx gondolatrendszerére támaszkodva — tiltakozik a szükségletek fogalmának gazdasági szükségletekre való redukciója ellen. A szükségletek kapitalista elidegenedésének kifejeződési módját látja ebben. De tiltakozik azok ellen a gyakorlati viszonyok ellen is, amelyek, szabad individuális szükségleteik tekintetében szinte „szükségtelenné” téve az egyéneket, a „szükségleteiben gazdag ember” eszményének negációját jelentik.

De Heller nem habozik ezzel kapcsolatban hangot adni dilemmájának sem. Ha az embereket tevékenységi körükből és helyzetükből fakadó szükségleteik más irányba motiválják, lásd fogyasztási javak: autó, utazgatás, tévé, hűtőgép ház, divatos konfekciók, filmezés stb., akkor „kiük és mikor fogják megdönteni a kapitalizmust”? Kiük fogják a meglévő társadalmi viszonyokat abban az irányban meghaladni, amely a „megvalósítandó eszmény” irányába mutat? Mitől válik majd a „szükségleteiben gazdag ember” eszménye szükségletté, a közösségi lét, a másik ember elsődleges szükségletté?

Mind ezt Marx elidegenedésméletténe legnagyobb paradoxonaként tárja eléünk. Májig nyitott kérdésként. Annál kevésbé nyugodva a helyzetbe bele, mivel maga is vállalja a „szükségleteiben gazdag ember” eszményét, mivel értékvalasztásában maga is tiltakozik azok ellen a „nem normális” emberi viszonyok ellen, amelyekből a „legfőbb cél”, a másik ember mint szükséglet hiányzik, illetve abban a torz formában jut kifejeződésre, amennyiben egyik ember a másik „privát céljainak”, birtoklásvágyának eszközévé válik.

Vállalva ezt az ember lényegéről is valló eszményt, a nagy társadalmi fordulatnak, a magántulajdon megszüntetésének eredményeit is azon kell lemérnünk, hogy milyen változást hozott e téren. Ha „az emberi szükséglet legfőbb tárgya a másik ember” — így Heller —, akkor a szükségletek humanizáltságának foka azon mérhető le, hogy mennyire vált szükségleteinek legfőbb tárgyává a másik ember. Ennek az eszménynek a gyakorlati megvalósulását állítva a társadalmi fejlődés homlokterébe, a konklúzió megkerülhetetlen: a nagy társadalmi átalakulások korántsem voltak olyan hatékonyak e téren, mint amilyennek lenniük kellett volna.

Eltöprenghetünk azon, hogy vajon mért nem vált az ember elidegenedésének megszüntetését ígérő eszmény hatékonyabb cselekvésformáló szükségletté. Tény azonban, hogy még mindig ezzel ellentétes tendenciák

figyelhetők meg. A társadalmi bürokratizálódása, ami súlyos teherterheléssel valamennyi szocialista állammak, kényszerűvé teszi például az individuális elszegényedést, hiszen a bürokratizálódás éppen a lényegi, az ember számára legfontosabbnak mondott szükséglet korlátozását és megvonását jelenti. Így van ez akkor is, ha az emberi kapcsolat- és érintkezési formák merev szabályozórendszere „közös célt” szolgál, „társadalmi szükségletet” lát el. S tekintettel arra a körülményre, hogy a „közös célokról” és „társadalmi szükségletekről” az elmúlt történelmi időszakban már kiderült, hogy „tragikus tévedések” számára biztosított lehetőséget, nehéz az individuális szükségleteket újabb „általános szükségletekké” misztifikált csoportérdekek alá rendelni. A közösség nevében elkövetett visszaélések csökkentették az új távlatokat ígérő eszmények vonzerejét. Az eszmei dezorientálódást csak fokozza, hogy a tökéletes államokban a közvetlen szegénység megszűnt. Sőt, a többség — beleértve a munkásosztályt is — fizetőképessége elérte azt a szintet, hogy az lehetővé teszi nemcsak az egzisztenciális lét szempontjából „szükségyszerű szükségletek” kielégítését, hanem mindazon felkínálót árukészletnek a megvásárlását is, ami, bár az ember személyi gazdagsága szempontjából felesleges és haszontalan kacatnak számít, a fogyasztási mentalitás fenntartásával hozzájárul a termelékenység növeléséhez és az elidegenedést fenntartó társadalmi viszonyok újratermeléséhez. Mivel a reális szocializmus országai-
ban, egyszerűen a gazdasági szintkülönbségből fakadóan, ezeknek a szükségleteknek a kielégítése még több-kevesebb nehézségbe ütközik, a jövőre orientáltság szempontjából meghatározó szerepet játszanak.

Heller tanulmányait olvasva az emberben ismételtelen felmerülnek a puszta hitből kijózanító, gondolkodásra sarkalló kérdések: vajon hol, mikor és milyen csoda folytán fog majd a „szükségyszerű szükségletek” terebélyesedő rendszere utat engedni a „szabad individuális szükségleteknek”? Marx szerint, mint tudjuk, az anyagi gazdagság nem önmagában való érték, hanem előfeltétele — szükségyszerű előfeltétele! — az ember individuális gazdagságának. Az anyagi gazdagság a bázisa annak, hogy az összes emberi képességek kifejlődhessenek, hogy lehetővé váljék minden individuum szabad és sokoldalú tevékenysége. De vajon — és ez a nyugtalanító, megválaszolásra váró kérdés — mi érlel változást, mi adja meg a „löketet” ahhoz, hogy a továbbiakban ne a gazdag ember eszménye, illetve a gazdag ember szükségletei legyenek az egyén motiváló értékei, hanem az ún. „szabad szükségletek”, a személyi fejlődést, az értekek és képességek sokoldalú kibontakoztatását elősegítő tevékenység, s hogy e sokoldalúsággal együtt a másokhoz való új viszony, a másik ember váljék a személyiség legfőbb szükségletévé. Ez idő tájt az emberek szükségletekre vonatkozó értékítéleteit szinte kizárólag a „gazdag ember szükségletei” jelentik. Azok a „luxusszükségletek”, amelyek meghaladják a munkásság s általában a társadalmi többség fizetőképességét.

A termelékenység növekedésével a luxustermékek és luxusszükségletek köre ugyan megváltozik, megszűnnek luxusszükségletek lenni pusztán azért, hogy a többség számára is megvásárolhatóak legyenek. De ezzel együtt megjelennek azok az újabb luxusszükségletek is, amelyeket ismét csak a „fizetőképes kisebbség” tud élvezni. És ennek a folyamatnak előreláthatólag se vége, se hossza. Hiszen — így Heller — „minden társadalmi munkamegosztáson alapuló társadalom állandóan újratermeli a szükségletek e gazdaságilag különálló két osztályát: a szükségszerű és a luxusszükségletek csoportját”. Ezt a kettősséget majd csak a jövő, elméletileg is bizonytalanul körvonalazható, társadalmi fogja megszüntetni. Semmiképpen sem úgy, ahogyan ezt az emberek általában gondolják, hogy ti. a társadalmi egyenlőség megszünteti majd a luxusszükségletek körét, azaz minden létrehozott fogyasztási terméket mindenki számára egyaránt hozzáférhetővé — megvásárolhatóvá — tesz.

Megalapozatlannak tűnnek egyelőre azok az elképzelések is, amelyek a szükségletek terén bekövetkező változást a szabad idő növekedéséhez kötik. Persze szabad idő nélkül elképzelhetetlen a „szabad szükségletek” kielégítése. Csakhogy „szabad szükségleteik” helyett az emberek szabad idejüket is „szükségszerű szükségleteik” kielégítésére használják fel. S mivel a „szükségszerű szükségletek” köre megállíthatatlanul a végtelenségig bővíülhet, „szabad szükségleteik” kielégítésére az embereknek nem lesz se igényük, se életidejük.

Egy bizonyos: az önmegvalósítást szolgáló és a másik emberre irányuló szükségletek ellentétei a „szükségszerű szükségleteknek”, a volt luxusszükségletek egyre gazdagodó körének. Ezeket a szükségleteket ugyanis nem a munkamegosztásban elfoglalt pozíció és tevékenységkörük határozza meg, hanem individuálisak, és kizárólag az egyéni adottságoktól függenek. De vajon nem túl merész szárnyalás-e a majdani „szabadság birodalmába” tartozó „szabad szükségletekről” beszélni akkor, amikor az átalakulást szorgalmazó szükségletek megjelenését a mai emberi magatartásokban empirikus úton hiába keressük? Megítélésünk szerint a helyzet távolról sem ilyen sötét, illetve ezt csak a legitim szerepet vállaló empirizmus láttatja így. Vannak ugyanis egyértelmű jelek, amelyek arra utalnak, hogy a marxista értékvalasztásnak az emberi lét szempontjából esszenciális jelentősége van. Az öngyilkosság, depresszió, neurózis, elmebetegségek, alkoholizmus stb. mind arra figyelmeztetnek, hogy a „szükségszerű szükségletek” bármily gazdagsága sem elégséges önmagában az egészséges, hogy ne mondjuk boldog emberi élethez. Ezeknek a „társadalmi beilleszkedési zavarokként” értelmezett sziptómáknak a sokasodása az ember lényegi szükségletének hiányát fejezi ki, a másik emberre irányuló szükséglet kielégületlenségének következményeit. Vagyis, ha az új szükségletek tudatos értékvalasztásban nem is fogalmazódnak meg, az emberi konfliktusok jelentős részében már ott munkálnak

azok a szükségletek, amelyek pénzzel meg nem váltható emberi szenvedés formájában a jövő hívását jelentik. S ha ma még ezeknek — a másikat emberre irányuló — szükségleteknek az artikulációját a bürokratikus intézmények és a bonyolult ideológiai apparátus fékezzük is, legfeljebb késleltethetjük, de meg nem gátolhatják e hiányérzet szükségletté erőlködését.

LUKÁCS GYÖRGY LEVELE A TIMES IRODALMI MELLÉKLETÉHEZ*

Budapest, 1971. 2. 15-én

Kedves Crook Úr!

Nagyon köszönöm 1971. január 21-i levelét. Feladott leckéje, a „jövő könyveinek” jelzése, rendkívül érdekes. Olyan kérdéskör ez, amely termékeny mozgásba hozhatja minden tudatos teoretikusban a legmélyebb gondolati irányait — a szubjektíveket és objektíveket egyaránt.

Így rögtön a központi kérdéssel kezdem. Közvetlenül a háború után úgy tűnt, mintha ellenmondást nem tűrően uralná egy-egy gondolkodásmód a két részre osztott világ mindkét felét. A szocialista világban nem volt észlelhető ellenzéke a marxizmus ártó sztálini értelmezésének. És a kapitalista nyugatot is látszólag ugyanannyira konkurrencia nélkül uralta az „american way of life” neopozitivistá gondolati manipulációja.

Az utóbbi negyedszázad társadalmi eseményei azonban erősen megrendítették mindkét ideológiai monopóliumot, híveik sorában ideológiai bizonytalanságokat, sőt válságokat okozva. E mozgalmak egyre erőteljesebb kibontakozása fokozatosan — nagyon egyenlőtlenül, de világosan — rámutatott arra, hogy a negyedszázaddal ezelőtt rég meghaladottként elvetett eredeti marxi tant és módszert méltán tekinthetjük ma is az emberi társadalmiság történetében kimutatható elméleti és gyakorlati összefüggések kiemelkedő szemléletmódjának.

Alszerénység lenne nem említenem, hogy a közvélemény e változásában az én elméleti munkáim is bizonyos szerepet játszottak és játszanak. Működésben azonban elégtételt érezve figyelem a tendenciákat, egyúttal kötelességemnek vélem kimondani azt is, hogy jelen esetben lényegében mégsem egy személyes teljesítmény sikeréről van szó. Ha írásaimat genesisük és közvetlen hatásuk összefüggésében tekintni, egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy elméleti tevékenységem sosem a „magányos” gondolkodó

*Lukács György ezzel a levéllel válaszolt a *Times Literary Supplement* kérdésére, a „jövő könyveit” illetően. Közlését azért tartjuk indokoltnak, mert nagy vonalaiban megvilágítja a Budapesti iskola belső összefüggéseit. Zdravko Kučinar itt közölt tanulmánya is hivatkozik erre a levélre. A levél, tudomásunk szerint, ezúttal jelenik meg magyarul első ízben.